

УДК: 94:81(091)"19"

Ю. О. Каганов

РАДЯНСЬКИЙ МОВНИЙ ДИСКУРС: ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОТИДІЯ

У статті розглядається роль мови у контексті ідеологічної політики в радянській Україні. Аналізується феномен радянського «новояза» та його складові. Визначаються соціальні, психологічні та ціннісні наслідки впровадження «советізму». Досліджуються форми і способи протидії насадженню «новояза», зокрема езопова мова та анекдотний жанр. Акцентується увага на зв'язку радянського мовного дискурсу та формування національної ідентичності.

Ключові слова: «новояз», «советізм», мовний дискурс, ідеологія, національна ідентичність

Сучасні гострі політичні дискусії щодо мовного питання в Україні зайвий раз нагадують про роль і вагомість мови як державо- і націєтворчого чинника. Будучи за своєю природою феноменом дуже складним, що потребує виваженого і обережного ставлення, мова повсякчас в нашій країні залишається об'єктом маніпулювання з боку політичних кіл.

Такий підхід, що нині має за мету електоральні успіхи та видозміну національної ідентичності, не є новим. Більш глибоке усвідомлення мовного чинника у суспільно-політичних процесах надає звернення до досвіду радянської епохи і розгляд т.зв. радянського мовного дискурсу, що виступав складником ідеологічної політики в СРСР і радянській Україні – в епоху, яку окремі дослідники називають «соціолінгвістичним експериментом» [1, с.65-66].

Наукову вагу проблематики посилює, фактично, превалювання у медійному просторі сучасної України неорадянського дискурсу, що значною мірою впливає на свідомість населення, його ціннісні та політичні уподобання.

На сьогоднішні питання особливостей мови радянської доби дістали потужну розробку серед філологів. Як не парадоксально (враховуючи наслідування сучасною Росією багатьох елементів ідеології СРСР), критична рефлексія з цього приводу найбільш продуктивно втілена в роботах російських вчених, які, зокрема, створили «Толковый словарь языка Совдепии», «Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода» [2; 3], зібравши десятки тисяч слів і висловів радянської епохи як лінгвокультурного соціального феномену та піддавши їх науковому аналізу.

Попри успіхи лінгвістів, феномен радянського лексикону є за своєю суттю явищем міждисциплінарним, адже він тісно пов'язаний з політико-ідеологічними та історичними процесами, що розгортались в СРСР у різні періоди його існування. Отже, актуалізується історичний погляд на проблему мовного дискурсу та ідеології у загальнорадянському та українському контекстах. В українській історіографії ці питання у різних вимірах вивчають Ю. Колісник [4-6], Н. Ксьондзик [7], Л. Масенко [8], Л. Нагорна [9] та ін.

При дослідженні взаємовідносин мови та ідеології виокремлюється два основні кола проблем: вивчення процесів, які відбуваються в мові під впливом певної політичної ідеології, та визначення мовних засобів, за допомогою яких можна найефективніше впливати на формування ідентичності носіїв мови.

У загальному вигляді взаємозв'язок мови та ідеології не викликає сумнівів. Ціла низка дослідників розглядають ідеологію як систему слів, які визначають ціннісні установки того чи іншого суспільства. За словами російського філолога К.А.Богданова, «ставлення до мови - найважливіший критерій ідеологічного прожектёрства й соціального експериментаторства. Контроль над суспільством – це також контроль над мовою, створення суспільства – це створення його мови» [10, с.5-6].

Основними категоріями, якими оперуватимемо у статті, є поняття мовний дискурс, «новояз» («новомова») та його синоніми, «советізм».

Поняття дискурсу (від франц. discours – речь), що набув значного поширення у гуманітаристиці, попри свою багатозначність – в широкому смислі розуміється як складна єдність мовної практики та зовнішніх факторів, необхідних для розуміння тексту, що дає уявлення про учасників комунікації, їх установки і цілі, умови творення і сприйняття інформації.

Термін «новояз» набув поширення після перекладу російською мовою романа-антиутопії Джорджа Оруелла «1984» [11]. Під ним розуміється мова, розроблена для того, щоб обслуговувати ідеологію суспільства, контрольованого з боку правлячих кіл. У гуманітаристиці вживаються здебільшого як синоніми наступні означення: ньюспік, мова тоталітарного суспільства, тоталітарна мова, дубль-новомова, радянський політичний жаргон, мова радянської бюрократії (номенклатури). Лексичні одиниці, що відображали радянські реалії, отримали назву «советізм».

Говорячи про вражаючі масштаби мовного впливу тоталітарної системи на особистість, дослідники вбачають у «новоязі» засіб придушення духовності, індивідуальності, свободи думки. Оскільки «советізм» створювалися в основному офіційною пропагандою, вони мали сприйматися як мовна норма. Проникненням «советізмів» у різні мови світу підтверджувалося всесвітньо-історичне значення Жовтневої революції.

Важливими є мотиви активного впровадження «новояза». Андрій і Тетяна Фесенко у книзі «Русский язык при Советах» [12], виданій в Нью-Йорку 1955 р., одним з основних факторів, що формують радянський дискурс, називають наступний: «Непривабливість радянського життя, розбіжність багатообіцяючої пропага-

нди й невеселої, часом трагічної дійсності викликали у влади необхідність у словесному одурманенні, що правда, яке часто викривалося в народі. Самозамилування й самовихваляння є ширмою, що прикриває безрадісне існування радянських республік, за якими установилися захоплені епітети: квітуча Україна, со-нечна Грузія й т.п.» [12, с.30].

Ідеологічне забарвлення мови також досягалося в радянську добу завдяки наступним елементам:

– у передовицях, що писалися на «новоязі», використовувалися різного роду кліше, штампи, гасла (диктатура пролетаріату, влада Рад, ударник комуністичної праці, переможна комуністична революція, Слава КПРС! Партія – розум, честь і совість нашої епохи!);

– багатократне повторювання слів з позитивним смислом, що давало ефект стабільності і впевненості у завтрашньому дні: (Хай живе (рос. – Да здравствует) радянський народ, Комуністична партія Радянського Союзу, трудівники села! тощо);

– використання однорідних членів речення, що мало показувати ефект «одного цілого» (партія і ЦК, рос. – единство и сплоченность, воля и чаянья);

– перевага надавалась прикметникам, що мали демонструвати масштаби досягнутого (ударна праця, ударна вахта, гігантський розмах, колосальний успіх, подальший розквіт і т. п.);

– з метою маніпулювання свідомістю людей використовувалися евфемізми (утримання від неналежних слів, пом'якшені вислови) («слуги народу» замість «номенклатурні працівники») [13, с.45-46].

У різні періоди радянської історії ті чи інші гасла ставали керівництвом до дії, слугували психологічним фактором навіювання цінностей, які продукувала влада. Здебільшого створювалась ілюзія причетності пересічної людини до великих звершень і демонстрація турботи партії про народ («народ и партия едины», «ум, честь и совесть нашей эпохи», «партия – наш рулевой», «вечно живое учение ленинизма», «дело Ленина-Сталина непобедимо», «Ленин живет всех живых») або досягнення народного господарства («кукуруза – царица полей», «смычка города и деревни»). Чималу групу слів і гасел радянського «новояза» становили вислови, спрямовані на формування образу ворогів народу, як зовнішніх («міжнародні імперіалісти», «акули імперіалізму», «реваншисти», «гнобителі трудящих», «зовнішня загроза»), так і внутрішніх («куркуль», «саботажники», «гнила інтелігенція», «українські буржуазні націоналісти», «бандерівці», «неформали»), або порушників радянської трудової дисципліни чи закону («отщепенец», «поставить на вид с занесением в личное дело», «несун», «летун», «лес рубят – щепки летят», «лагерная пыль» та ін.).

Широке розповсюдження гасел пов'язане з тим, що вони не передбачають дискусій, близькі пророцтвам, що проповідують певну вічну істину («весь советский народ как один человек даст отпор», «все на борьбу с...», «за чистоту марксизма-ленинизма», «долой нытиков, маловеров и дезорганизаторов», «да здравствует победоносное строительство социализма») [3].

Окрему групу советизмів становили ідеологічні міфологеми (вождь світового пролетаріату – про В.І. Леніна, геніальний вождь і вчитель – про І.В. Сталіна тощо), що використовували з метою підкреслити офіційність повідомлення.

Поширений принцип цитатності зміцнював віру у вождя й задавав єдино можливий у суспільстві дискурс – «дискурс із єдиним центром і твердими правилами поведінки» [14, с.121].

Єдино можлива модель спілкування – це вождь звертається до народу. Влада суто монологічна, при цьому, влада «навіть вилучає в другій половині саму потенцію говорити», як наголошує Г. Почепцов [14, с.118]. Слово вождя не тільки грало панівну роль у вербальному просторі, воно прагнуло стати суперзнаком і підкорити собі реальний фізичний простір. Прикладом тому можуть служити метрові гасла на будинках (Слава КПРС), пам'ятники, площі. Слово, зафіксоване в жесті, стає потужним елементом контролю.

Отже, комунікація «по-радянськи» завжди односпрямована, зворотній зв'язок допускався лише у формі «оплесків, які переходили в овації».

Радянський «новояз» відзначався й мінімізацією активного словникового запасу, тяжінням до скорочення слів. Важливо наголосити, що прагнення до скорочення мотивувалася не тільки економією часу, але й свідомою метою зміни смислу шляхом непомітного відсікання асоціативних зв'язків кожного лексичного елемента скорочуваного слова (наприклад, ГУЛАГ, ОБХСС, ОГПУ, агітпроп, шкраби). Так, у повідомленні про засудження в 1930 р. вчителів, незгодних з офіційним впровадженням методу бригадного навчання (за бригаду учнів заліки здавали обрані ними делегати), учителі фігурували саме як «шкраби» [2, с.474].

Мова тоталітарного суспільства вміла ставити тавро на все, що прирікалося на репресивні заходи. Важливо було знайти слово, щоб убити наповал людину або цілий соціальний прошарок (наприклад, ліквідація куркульства як класу). Варто було назвати когось на зборах чи мітингу в роки Великого терору «ворогом народу» чи «шкідником», як людина вмить втрачала все – родину, близьких, саме життя. Запас подібних слів-убивць у радянському мовному дискурсі постійно поповнювався і оновлювався [15, с.202-203].

У період «холодної війни» особливо розмаху набувають т.зв. «розщеплені» синоніми – слова, що забарвлені позитивно при характеристиці радянських реалій і негативно – при позначенні реалій капіталістичних (наприклад: розвідник – шпін, агент; починання, миролюбство, візит, громадянство – змова, пацифізм, во-яж, підданство).

Засоби масової інформації СРСР і УРСР постійно жонглювали категоріями «розвитку» – усе зростало, розвивалося, збагачувалося, оновлювалося, що є невід'ємним елементом лінгвогіпнозу (прийом до сьогодні успішно використовується політичними силами в пар-кампаніях).

Слово «розвиток» – серед найбільш уживаних. У періодиці постійно наголошувалося, що добробут, відповідно до планів і зобов'язань, – підвищується, промисловість, сільське господарство, культура, наука,

освіта і т.д. – розвиваються швидкими темпами. Насправді розвиток був помітний не завжди, мета часто не досягалася, але ілюзія, постійне фантазування захоплювали людей, мобілізували до праці.

Журнали тієї доби переповнені прикладами видатних «успіхів» радянського народу в будівництві комунізму, зразками «найкращого», «найбагатшого», «найзаможнішого» життя в усьому світі. Прикрашена до невпізнання дійсність створювала позитивний імідж держави та представників її ієрархічної вертикалі, починаючи від «вождя всіх народів» до узагальнених персоніфікацій: «рідна партія», «радянський народ», «країни соціалізму», «народи-брати», «колгоспне селянство», «народна інтелігенція», «герої-орденоносці», «ударники соціалістичної праці», «переможці соцзмагання» та ін. [5, с.174].

Традиційним для радянської епохи є, наприклад, звіт «Для щастя народу», надрукований у журналі «Україна» 1955 р.: «Радянський народ з великим задоволенням зустрів важливі рішення II сесії Верховної Ради СРСР, спрямовані на дальший розквіт і зміцнення могутності нашої любимої Вітчизни на нове піднесення всіх галузей народного господарства, на дедалі зростаюче поліпшення добробуту всіх трудящих» [16, с.4]. Цей трафаретизм укорінювали, ще коли дитина починала читати, писати і так до кінця життя – постійно в підсвідомість людей загонялась одна й та сама інформація.

Дослідниця К.С. Лях звертає увагу на таку типову особливість радянського мовного дискурсу, як його безсуб'єктність, коли зникає суб'єкт дії, тобто конкретна людина або установа, яка повідомляє, рекомендує або віддає накази, та заміна його численними пасивними конструкціями. К.С. Лях наводить приклади протоколів безпартійних селянських конференцій німецьких колоністів, в яких фігурують такі вислови: піднесення в сільському господарстві «сталось», фінансове становище «покрщується», комісія «вибирається», робота «закінчується»; зустрічаються також численні «вітається» і «зазначається» [17, с.284]. В результаті, з одного боку, знімалась відповідальність з доповідача, а з іншого – створювався анонімний текст. Ці приклади видаються надзвичайно типовими не тільки для радянської епохи інших періодів, але й вкрай вкоріненими, адже наведена стилістика продовжує побутувати у сучасних документах, адміністративній сфері.

У цьому контексті слід зазначити про вміння радянських пропагандистів говорити не від свого власного імені і навіть не від імені «вождів», а від імен революції, партії, радянської влади. Постійне вживане безособово «ми» створювало міфологізовану структуру радянської дійсності [9, с.95].

Директиви партії стосувалися в радянську епоху далеких від політики сфер життя людини, відповідно елементи радянського «новояза», яким ретранслювалася ця інформація, проникали в книги про двигуни внутрішнього згорання, довідники машинобудівництва, токаря тощо.

Примітно, що шаблонність і формалізованість будь-яких виступів зрештою ставала такою звичною, що будь-який позапротокольний відступ, тобто «живе слово», відразу ж помічався й відзначався як щось нетрадиційне, а отже, негативне, яке в даному разі прирівнювалося до мінливого, такого, що розхитує стабільну мовну матрицю [7, с.62].

Такі ознаки радянської бюрократичної мови як монологічність, ритуальність, закритість, директивність, наявність єдиної колективної точки зору, постійні вогнища напруги, деформації мовної картини світу, яку відрізняють примітивізм, однонаправлений рух часу, замкнутість простору, міфологізм – дали підстави західним дослідникам називати її «дерев'яною» мовою (відомий радянолог, професор Франсуаза Том так назвала свою книгу: «La Langue de bois», 1987) чи тоталітарною мовою.

Важливо прослідкувати трансформацію радянського «новояза». У цьому контексті тезисно зазначимо, що після розвінчання культу особи Сталіна за лексичним складом публічна радянська мова практично залишилась тією самою, з неї лише повністю зникли цитати Сталіна, як і згадки про останнього. Величезна зміна полягала в тому, що було прибрано «дуло пістолета, що стирчало між рядків». Зникла примара вироку, який людина могла щодня розгледіти в газеті, зменшився страх від погляду на тексти газетних передовиць, партійних постанов.

Перебудовча епоха сприяла динамічному поповненню словникового запасу, а також виникненню нових визначень для «новояза». Так з советізмів розвивалися конотації з протилежним змістом, з'являлися нові самостійні значення, що відображали неофіційний погляд на радянську систему. Наприклад, поняття «совдеп», «совдепія», що походять від «совет (рада) робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» у розмовному середовищі стали зневажливими означеннями радянської влади, радянської країни, радянської дійсності, якостей, властивих радянським людям.

Сьогодні вченими мова розглядається не вузькоутилітарно як виключно засіб спілкування і передачі інформації, а у статусі націотворчого чинника, засобу формування національної ідентичності. З огляду на це важливими є спостереження Ю. Колісника, який зазначає, що в радянську добу штучна псевдомова («новояз») витіснила із журналістських матеріалів слова-номінанти, наприклад, українські географічні назви. Так, слова «радянський», «комуністичний» і т.п. у різних поєднаннях («радянська дійсність», «радянський народ», «радянські люди», «радянські вчені (космонавти)», «радянський спосіб життя (лад)», «радянська освіта (наука, школа)» замінили прикметник «український». Активне мовне навіювання нейтралізувало слова «Україна», «українці», які фактично були усунуті з мовного обігу. Відсутність слова вела до відсутності його відображення в національній психології, а відтак й до зникнення образу самостійної України [6, с.163].

Радянські ідеологи усвідомлювали, що сильне ідеологічне забарвлення має використання самоназви республіки, що здатне впливати на самосвідомість та ідентичність. Українська дослідниця І. Брага, яка здійснила мовну репрезентацію образу держави у пресі України за радянської доби, наголошує, що концепт Україна в газетних текстах використовувався здебільшого як УРСР, Українська РСР (офіційно), Радянська

Україна (менш офіційно). Частотними є випадки, коли Україна позначається «безособово» – республіка, рідше зустрічається номінація Батьківщина і наша республіка. Примітно, що найменша кількість випадків, коли Україна називається Україною або державою. Як і для номінації СРСР, для номінації УРСР використовуються оцінні лексеми: вільна Радянська Україна, одна з найбільш розвинутих республік Союзу РСР [18, с.9].

Для приховування реальної мовно-культурної й демографічної політики, спрямованої на асиміляцію неросійського населення радянських республік, нівелювання національної ідентичності, пропагандистський апарат продовжував оперувати такими риторичними фігурами, як дружба народів, сім'я народів-братів, братерське єднання народів, інтернаціональна єдність тощо.

Як зазначає Л. Масенко, у такий спосіб режим намагався змінити ідентичність людей – замінити в масовій свідомості почуття приналежності до конкретної нації загальнорадянською ідентичністю, якій найкраще відповідала поширена формула «простой советский человек» [8, с.27].

Важливо відзначити, що в Україні компартійний «новояз» набув ще потворніших форм, оскільки він повністю калькував російську, знецінюючи у такий спосіб уже не тільки слова, а й мову як таку. Український варіант радянського «новояза» добре охарактеризував Леонід Кіпніс: «У нас під осміювання з великоруського боку масово підпадають два об'єкти, дві мішені: 1. Суржик позбавлених мови робітників простої праці; 2. Явище, яке я називаю «ДУ – мова», тобто «Для українців – мова». Це версія української мови, створена працівниками засобів масової комунікації на догоду начальству, щоб обслуговувати частину агітпропсистеми, що зображувала «УРСР» і українську культуру. Визначальний фактор: ні начальство, ні самі ці працівники ні між собою, ні у своїх родинях не говорили, як правило, ні по-українському, ні, тим паче, на цій версії, бо нею говорити незручно. Вони створювали її не для себе, а буцімто піклуючись про нас. Фактичне призначення цієї версії мови – показувати свою слабкість при зіставленні з великоруською мовою – своїм першоджерелом» [19, с.166-167].

Швейцарський дослідник Д. Вайс проводить співставлення фашистського і комуністичного тоталітарних дискурсів [20]. Показово, що зіставляючи дискурси сталінської й гітлерівської пропаганди, автор послідовно відзначає їхні однотипні риси («новояз», мовний екстремізм, аксіологічна поляризація, перетворення лексичних значень, стандартність і повторюваність образів, метафори війни, руху й майбутнього й ін.). Наприклад, згідно з принципом мовного екстремізму в націонал-соціалістичній пропаганді використовувалися наступні стійкі формули: неповторні у світовій історії успіхи; нечуваний в історії великий час; історична мова; довіра віруючих; непохитне рішення; непохитна воля; брутална рішучість; нещадна енергія; неповторне славне минуле й т.д. Досить схожі сполучення були поширені в радянському дискурсі: небувалий успіх; все-світньо-історична перемога; титанічна діяльність КПРС; нещадна боротьба; беззавітна відданість; тверде й послідовне проведення в життя; повне й беззастережне приєднання; неухильний прогрес; непохитна основа; найбільше благо; найглибша подяка; цілком і повністю й т.д.

З іншого боку, швейцарський дослідник постійно виділяє суттєві особливості сталінського й фашистського дискурсу: для першого характерний інтернаціоналізм, а для другого – націоналізм; для першого – колективізм, а для другого – індивідуалізм; для першого спрямованість до майбутнього, а для другого – культ минулого. Фашисти умудрялися чи не всіх своїх ворогів представляти як євреїв і тих, хто їм співчував, тоді як образ ворога в сталінському дискурсі був значно різноманітніший; для фашистського дискурсу було характерно звернення до природи й «коріння», а в радянській пропаганді оспівувалася індустріалізація як перемога людини над силами природи. Сталін завжди позиціонував себе як послідовника ленінських ідей, що втілює в життя «заповіти Ілліча», тоді як Гітлер вважав себе єдиним творцем нацизму [20].

Окремим аспектом проблеми є форми і способи реакції населення на впровадження «новояза». Для позначення цього феномену вчені запровадили спеціальні терміни: «мова самооборони» (А.Вежбицька [21]), «мовний спротив» (Н. Купіна [22]), «акратична мова» («мова не-влади»), які означають навмисне ігнорування стандартів. Такий мовний опір виникав у частини населення через природне відторгнення та певний психологічний захист від насильницького впровадження радянського «новояза», а ширше кажучи – від дій влади, прагнучи піддати сумніву офіційну ідеологію. Особливо ці форми мовного спротиву активізувалися в добу «перебудови».

М. Павлишин виокремлює кілька форм літературної опозиції періоду гласності, а саме: «дисиденство», «мовчанка» та «езопівська мова». Він уточнює, що езопівська мова – «це найскладніша, а також і найдвозначніша форма літературної опозиції, оскільки вона побудована на механізмі літературного перехитрювання» [23, с. 199].

Езопівська мова народжується в умовах протистояння цензурі, у формах «оксамитової» боротьби з нею. На базі езопівської мови склався художній напрям, метафоричний за своєю природою, збагачений натяками, тонко поданими умовностями, усмішками і сарказмом [24, с.307].

Як відомо, в умовах радянської дійсності, аби писати правду, треба було використовувати не тільки «пряму мову», а й мову натяків і підтекстів, «часто покріплену посиланнями на класиків марксизму-ленінізму, що, зрештою, часто-густо були доволі щирими сентиментами з боку авторів, які їх використовували» [25, с.71].

Головною функцією езопівських хитрощів ставала комунікативна. І тут всякий натяк на те, що не все спокійно, всяке будь-яким чином зашифроване повідомлення на цю тему, було паролем серед однодумців.

Російська дослідниця І.П. Уварові згадує, що у середині 1970-х рр. в місті Магнітогорську існував ляльковий авангардистський театр «Буратіно». Щоразу овацію у глядачів викликав епізод під час вистави «Мау-

глі», коли зі сцени летів дзвінкий голос Мауглі: «Ми з тобою однієї крові, ти і я». Заради цього моменту йшли в театр, щоб опинитися серед своїх [24, с.315]. Хоча жодного політичного підтексту вистава не мала, але цей езопівський натяк надихав людей. Завдяки слову-паролю відбувався пошук «своїх».

У найбільш відкритому вигляді мовний опір проявляється в політичних анекдотах тоталітарної й частково посттоталітарної епохи. За радянської влади анекдоти друкувалися рідко; звичайно вони запозичувалися із закордонної гумористичної преси і проходили в рубриці «закордонного гумору».

У період «перебудови» активізується жанр анекдотів, які можна розглядати як форму опору і протидії офіційному мовному дискурсу. Як зазначає Л. Крайнов-Ритов, уперше політичні анекдоти зважилася опублікувати «Літературна газета» 17 травня 1989 р. [26, с.47]

Розквіту анекдотного жанру у другій половині 80-х рр. сприяло поступове зменшення страху за можливе покарання через поширення анекдотів. Крім того, у 1988-1991 рр. неформальна преса активно друкує на своїх шпальтах політичні анекдоти, сприяючи їх поширенню в масах.

Наприклад, у самвидавській газеті «Гомін» (м. Львів, жовтень-листопад 1990 р.) під окремою рубрикою «Галицькі політичні анекдоти» знаходимо приклади цього жанру. Суб'єктами політичних анекдотів виступали: критика різних аспектів «перебудови» (напр.: німецька вівчарка питає у російської двірняжки: – Ну як з перебудовою? Жити стало краще? – Аякже, набагато краще, – відповідає та, – правда, миску дальше відсунули, але гавкати можна скільки завгодно); М. Горбачов (напр.: «заходить Михайло Сергійович в горілчаний магазин, де величезна черга, і голосно питає: – Комуністи є серед вас?! – Є, – відповідають хором. – Гнати потрібно!!! – Так цукру немає, Михайло Сергійович! – відреагували люди в черзі); комуністична символіка (напр.: «коли проходили Ігри Доброї Волі, запорізький козак розкрутив молот навколо себе так, що він перетнув межі стадіону. До рекордсмена підбіг гурт кореспондентів з одним запитанням: – Пане спортсмен, як вам це вдалося? – Та що ви?! – щиро зізнався козак. – Якби ви дали мені зараз серп, то я б його і до Москви закинув») [27, с.4].

Народний голос через жанр анекдотів відгукувався й про ситуацію в Україні порівняно з Прибалтикою, де спостерігався потужніший імпульс демократизації і суверенізації. Так, у «Віснику Української Національної Партії» (Львів, 1990) існувала окрема рубрика «РУХ в анекдотах», в якій, зокрема, наводився такий приклад: «З розмови рухівців: – Кажуть днями литовці, латиші й естонці взяли за руки і утворили живий ланцюг через всю Прибалтику... Цікаво, якби ми взяли за руки – на скільки нас вистачило? – На одну кулеметну стрічку» [28].

У 1990 р. побачили світ два випуски київської самвидавчої газети «Политические анекдоты». Як зазначалося у вихідних даних, газета друкувалася у Прибалтиці накладом 900 примірників. На першій сторінці видання суть політичного анекдоту метафорично трактувалася так: «це анекдот, за який дають термін. Якщо вам термін не дали, то це не політичний анекдот. Анекдоти – це засіб виживання в умовах соціалізму» [29].

Гумор і сатира активно виявили свою силу у численних листівках напередодні референдуму 17 березня 1991 р. Наведемо такі приклади.

«Милые женщины, согласны ли Вы жить с мужем, который не только не приносит домой денег, но и проматывает все заработанное Вами? Согласны ли Вы жить с ним (как и десятки лет до того) в общежитии, в то время как все ваши соседи уже имеют собственные либо квартиру, либо дачу. Можно ли ему верить, когда он после Вашей угрозы развода в очередной раз обещает, что станет другим, с «человеческим лицом», обновленным и т.п. Правильно, нельзя! Украина сейчас в таком же положении. Помогите ей – проголосуйте 17 марта 1991 года по союзному бюллетеню – «НЕТ», по республиканскому – «ДА» [30].

«17 марта администрация тюрьмы проводит опрос заключенных с целью выяснить, выступают ли они за сохранение обновленного исправительно-трудового учреждения, в котором будут гарантированы суверенитет каждого барака и равноправие всех зеков, независимо от их национальности» [30].

Звичайно, жанр анекдотів і народного фольклору у добу «перебудови» значно ширший і різноманітніший. Наведені приклади є лише штрихами цього феномену.

Отже, амбівалентність радянського мовного дискурсу була закладена в самій його природі – здатності «советізмів» використовуватися як в ідеологічному, так і в переносному, іронічному смислі. В епоху «перебудови», коли відчутним став ефект фальшу від догматизованих ідеологічних нашарувань, розходжень між патетичними словами і реаліями, а також послабився ідеологічний контроль, наростає процес нонконформізму, проявом якого стає сміхова реакція на ідеологічну мову. Цей процес засвідчив, що кінцевої мети – формування суцільної тоталітарної суспільної свідомості радянські ідеологи не досягли, хоча ступінь проникнення «новояза» у світоглядно-ціннісні орієнтири, психологію громадян у довготривалій перспективі ще належить оцінити.

В українських реаліях названі процеси, у комплексі з іншими засобами ідеологічної машини, поєднуювалися з нівелюванням національної ідентичності. Маючи абсолютний контроль над засобами масової інформації, усім публічним простором, радянська влада під маскою інтернаціоналізму та братерського єднання сприяла вихованню цілого покоління громадян з міфологізованою свідомістю, яким в умовах незалежної України доводиться проходити складний шлях набуття своєї ідентичності.

Джерела та література

1. Гусейнов Г.Ч. Ложь как состояние сознания / Г.Ч. Гусейнов // Вопросы философии. – 1989. – № 11. – С. 64–77.
2. Мокиенко В.М. Толковый словарь языка Совдепии: ок. 10000 слов и выражений / В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина. – М.: АСТ: Астрель, 2005. – 505 с.

3. Хевеши М.А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода / М. А. Хевеши. – М. : Международные отношения, 2002. – 160 с.
4. Колісник Ю. В. Формування суспільної свідомості журнальною періодикою УРСР / Ю. В. Колісник. – Черкаси : "ПП Чабаненко", 2008. – 320 с.
5. Колісник Ю. Тоталітарна пропаганда на сторінках журналу «Україна» 1950–60-х рр. / Колісник Ю. В. // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – Черкаси, 2005. – Вип. 67. – С.169–177.
6. Колісник Ю. В. Визначальний вплив монопартійності СРСР на характер і зміст періодичних видань / Ю. В. Колісник // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – Черкаси, 2004. – Вип. 58. – С. 119–125.
7. Ксьондзик Н. Стратегія мовного опору соцреалізму в українській радянській літературі / Н. Ксьондзик // Мандрівець. – 2011. – № 4. – С. 62-67.
8. Масенко Л. Відсутність державної мовної політики як чинник політичної кризи в Україні // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2009. – Вип. 46. – Ч. 1. – С. 26–33.
9. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика. Діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с.
10. Богданов К. А. О крокодилах в России. Очерки из истории заимствований и экзотизмов / К.А. Богданов. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 352 с.
11. Оруэлл Дж. 1984 : [Пер. с англ.] / Джордж Оруэлл; [Предисл. В. Чаликовой]. – М. : Совместн. предприятие СССР - Франция "ДЭМ", 1989. – 313 с.
12. Фесенко А. Русский язык при Советах / Андрей Фесенко, Татьяна Фесенко. – Нью-Йорк, 1955. – 222 с. // <http://speakrus.ru/mix/fesenko/fesenko.htm>
13. Кириченко С. В. Новояз: социокультурный фантом или лингвистическая реальность? / С.В. Кириченко, Е.Е. Юрков // <http://russian4foreigners.com/system/files/2007-8.pdf>
14. Почепцов Г.Г. Тоталитарный человек. Очерки тоталитарного символизма и мифологии / Г.Г. Почепцов. – К. : Глобус, 1994. – 151 с.
15. Ларин С. Язык тоталитаризма / С.Ларин // Новый Мир. – 1999. – № 4. – С.200–205.
16. Для щастя народу // Україна. – 1955. – Ч. 5. – С. 4.
17. Лях К.С. Спроба діалогу радянської влади з німецькими колоністами: кілька оригінальних документів з фондів Державного архіву Запорізької області // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – Вип. XVII. – С. 280–297.
18. Брага І.І. Мовна репрезентація образу держави у пресі України (кінець 1970-х – початок 2000-х років) : автореф. дис. здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 / І. І. Брага ; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О.О.Потебні. — К., 2002. — 20 с.
19. Науменко І.М. Вступ до соціоекології (Екологія людського суспільства) / Науменко І.М., Кіпніс Л.І., Прокопенко І.Г. – К., 1995. — С. 166–167.
20. Вайс Д. Сталинистський і націонал-соціалістический дискурси пропаганди: сравнение в первом приближении / Д. Вайс // Политическая лингвистика. – 2007. – № 3 (23). – С. 34–60.
21. Вежбицка А. Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны / А. Вежбицка // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 107-125.
22. Купина Н.А. Тоталитарный язык: Словарь и речевые реакции / Н.А. Купина. – Екатеринбург ; Пермь : ЗУУНЦ, 1995. – 143 с.
23. Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті / Марко Павлишин. – К. : Час, 1997. – 447 с.
24. Уварова И.П. Место эзопова языка в системе общения интеллигенции и власти / И.П. Уварова // Художественная жизнь России 1970-х годов как системное целое. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 307–321.
25. Панченко В. Сталкер 1960-х // Володимир Панченко // Феномен Івана Дзюби : Матеріали круглого столу, 17 листоп. 2006 р. – К. : Вид. дім Києво-Могилянська академія", 2007. – С. 70–87.
26. Душенко К. В. «Право на анекдот». современный анекдот как социокультурный феномен / К.В. Душенко // Человек: образ и сущность. – 2000. – № 1. – С. 75–90.
27. Гомін (м. Львів). – 1990. – Жовтень-листопад.
28. Вісник Української Національної Партії (м. Львів). – 1990.
29. Политические анекдоты (м.Київ). – 1990. – Вип. 2.
30. Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву «Смолоскип» (м. Київ). – Ф. 19А

Каганов Ю.О. Советский языковой дискурс: политико-идеологические особенности и противодействие

В статье рассматривается роль языка в контексте идеологической политики в советской Украине. Анализируется феномен советского «новояза» и его составляющие. Определяются социальные, психологические и ценностные последствия внедрения «советизмов». Исследуются формы и способы противодействия насаждению «новояза», в частности эзопов язык и анекдотный жанр. Акцентируется внимание на связи советского языкового дискурса и формирования национальной идентичности.

Ключевые слова: «новояз», «советизмы», языковой дискурс, идеология, национальная идентичность

Kaganov Yu. O. The Soviet linguistic discourse: political and ideological features and counteraction.

The role of language in the context of ideological policy in the Soviet Ukraine is considered in the article. The phenomenon of the Soviet "newspeak" and its components are analyzed. Social, psychological and value implications of introduction of "sovietisms" are determined. Forms and methods of counteracting to the planting of the "newspeak", including Aesop's language and anecdotal genre, are studied. The attention is accented to communication of the Soviet linguistic discourse and the formation of national identity.

Keywords: "newspeak", "sovietisms", language discourse, ideology, national identity.